

МРНТИ 16.21.61

Ж.А.Манкеева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СӨЗ ӘЛЕУЕТІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Аннотация: Қазіргі қазақ тіл білімінде қалыптасқан антропоөзектік зерттеулерде адам әрекетін, болмысын тіл арқылы түсіндіруге басты назар аударылуда. Осы бағыттағы нақты зерттеулерді іске асыратын мынадай теориялық-әдіснамалық ғылыми парадигманы көрсетуге болады: Мәтін прагматикасы (көркем мәтін тілі), дискурс, «тілдік тұлға», т.б. теориялары. Осымен байланысты газет лексикасындағы, көркем мәтіндегі, ғылыми еңбектердегі қазақ сөзінің коммуникативті-прагматикалық және мәдени-әлеуметтік қызметін зерттеу аса маңызды.

Мақалада көркем мәтін қолданысындағы сөз әлеуетінің коммуникативті қызметі лингвопрагматикалық тұрғыдан талданған.

Тірек сөздер: Сөз әлеуеті, коммуникативті-прагматикалық қызмет, антропоөзекті парадигма, «Тіл – құрал».

Ж.А. Манкеева

главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
док.филол.н., профессор,
Алматы, Казахстан

КОММУНИКАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩАЯ ПОТЕНЦИАЛ СЛОВА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В современном казахском языкознании в сложившихся антропоцентрических исследованиях особое внимание уделяется изучению поведения, бытия человека через язык. Можно указать следующие теоретико-методологические научные парадигмы, реализующие конкретные исследования в данном направлении: прагматика текста (язык художественного текста), дискурс, теории «языковой личности» и др. В связи с этим важно изучить коммуникативно-прагматическую и культурно-социальную деятельность казахского слова в газетной лексике, художественном тексте, научных трудах.

Статья посвящена проблеме исследования коммуникативно-прагматической функции, характеризующей потенциал слов в художественных текстах казахских писателей.

Ключевые слова: потенциал слова, коммуникативно-прагматическая функция, антропоцентрическая парадигма, «Язык – средство»

Zh.A. Mankeeva

Chief Researcher of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Doctor of Philology,
Almaty, Kazakhstan

COMMUNICATIVE FUNCTION CHARACTERIZING THE POTENTIAL OF A WORD IN LITERARY TEXTS

Annotation. In modern Kazakh linguistics, in the established anthropocentric studies, special attention is paid to the study of behavior, human being through language. It is possible to indicate the following theoretical and methodological scientific paradigms that implement specific research in this direction: the pragmatics of the text (the language of a literary text), discourse, the theory of «linguistic personality», etc. In this regard, it is important to study the communicative-pragmatic and cultural-social activities of the Kazakh word in newspaper lexicon, literary text, scientific works.

The article is devoted to the problem of research of the communicative- pragmatic function, characterizing the potential of words in the artistic texts of Kazakh writers.

Keywords: word potential, communicative-pragmatic function, anthropocentric paradigm, «Language is a means»

Қазіргі тіл білімінің теориялық зерттеу парадигмасының антропоцентристік басты ұстанымы тілдің диалектикалық бірліктегі ең маңызды екі қызметінің, атап айтқанда, танымдық (когнитивтік) және қарым-қатынас (коммуникативтік) қызметін терең ашып, тіл білімін заман талаптарына сай жаңа сапалы деңгейге көтеруге негізделіп отыр. Қазіргі антропоэлекті зерттеулерде бұрынғы лингвистикалық зерттеулердің бағытын өзгерте отырып, ұлттық сананың ерекшеліктерін бейнелейтін «тіл – құрал» қызметін айқындайды. Демек, бұрынғы зерттеулерде тіл құрылымы мен жүйесіне, оның қызметіне ерекше мән берілсе, қазіргі кезде зерттеушілер адам әрекетін, болмысын тіл арқылы түсіндіруге басты назар аударуда. Осы бағыттағы нақты зерттеулерді іске асыратын мынадай теориялық-әдіснамалық ғылыми парадигманы көрсетуге болады: Мәтін прагматикасы (көркем мәтін тілі), дискурс, «тілдік тұлға», т.б. теориялары.

Осы бағыттағы болашаққа ұласатын жұмыстардың қатарында ерекше коммуникативтік қызмет атқаратын көркем мәтін кеңістігінің сатира тілін зерттеуді біз әдебиеттанушы-ғалым А.Мұсаевтың еңбектерінің негізінде қарастырдық. Уытты сөз ретінде ұлт жадында терең сақталған бұл жүйе қазақ тіл біліміндегі антропоэлектік парадигмаға сәйкес кешендік сипатта талданып, әдебиеттанымдық зерттеулерге сабақтасып, дискурстық талдауға түседі.

Оның себебі адам болмысының жан дүниесі мен ой-санасын бейнелейтін сөз құдіретінің мәні қазіргі таңдағы ізгілікке бағытталған адамтанымдық білімдердің арқауына айналып отырғанымен байланысты. Ал, табиғатпен астас өмір кешкен көшпенді мәдениеттің өкілдері ретіндегі ата-бабаларымыздың өмірі мен тұрмысында, қоғамдық-әлеуметтік, тәрбиелік жүйесінде т.б. сөз қызметінің мәні ерекше болғанын рухани құндылықтарымыз бен асыл қазыналарымызда сөзді өнер деп таныған дүниетанымдық пайымдарынан көреміз: *өнер алды қызыл тіл; сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді; сөздің майын тамызды; сөздің тиегін ағытты; сөз тапқанға қолқа жоқ; сөзі қамшы болды; сөзі мірдің оғындай; сөзі*

түйеден түскендей, т.б. сөз тіркестері сөз қуатын, сөз ажарын, сөз қызметін айшықтап, соған сәйкес сөздің түрлерін де жіктеп атаған: ақтық сөз, аталы сөз, басалқа сөз, бос сөз, бірауыз сөз, жел сөз, жылы сөз, т.б.

Демек, қазақ танымында сөзге ерекше мән беріліп, сөз мазмұнының жан-жақты толық сипаты қазақ өмірінде алуан түрлі күрделі істердің күрмеуін шешкенінің айқын мысалы – А.Мұсаев «қазақ күлкісінің жанды жүйесі» деп атаған сатира тілі. Ол, біріншіден, қазақтың сөз құдіретін, сөз әлеуетін қазақ болмысынан тыс қарауға болмайтынын көрсетеді, сондықтан бұл құбылысты тану үшін терең білімді былай қойғанда, зерттеушінің бойында сөздің тылсым күшін, қуатын сезінетін айрықша сөз зердесі, сөз зергерлігі табылуы тиіс.

Бұл – кез-келген ғалымның бойынан табыла бермейтін ерекше қабілет. Біздің ойымызша, қазақ күлкісінің тілін арнайы зерттеген А.Мұсаевтің тілдік тұлғасы, адами болмысы мен зерттеу нысанының үндестік тауып, тұтасуы сатира сөзінің коммуникативтік қызметін, әлеуетін ашуға негіз болған.

Сонымен, бүгінгі күннің қоғамдық-әлеуметтік және рухани-мәдени даму контекстінде тілдің қызметі мен әлеуетін айқындау мәселесі оны жаңа теориялық-танымдық үрдісте зерттеудің қажеттілігін көрсетіп отыр. Осы тұрғыдан қазақ тіл білімінде тіл арқылы адам санасында қалыптасқан танымдық қорды және тіл арқылы бойға сіңген рухани құндылықтар жүйесін, ұлттық мінез-құлық пен бітім-болмысты тіл мен адам факторы арасындағы байланыста зерттеуге бет бұрған қазіргі тіл білімінің адамтанымдық (антропоэзектік) әрі кешенді бағытына сай сөз құдіретін тануда көркем мәтін тілін тану өзіндік үлесін қосады деп ойлаймыз.

Себебі сөз – заттың тура таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, адамның иә белгілі бір ұлттық ұжымның дүниені тануы мен күнделікті тұрмыс пен еңбек тәжірибесі барысындағы қолданысының коммуникативтік таңбасы.

Осымен байланысты сөз әлеуетінің коммуникативтік ерекше деңгейі – жеке тұлғаның шығармашылық әлемі, көркем мәтін тілі. Себебі бұл әрекет – объективті шындықтан алынатын әртүрлі ақпаратты өзінің ішкі әлемінде қайта өңдеп жасаған субъективті шындық. Сондықтан психикалық болмыс кеңістігі мазмұнға толы. Жазушының көркемдік әлемі, архетиптік ойлау жүйесі көркем мәтіннің ұлттық мәдени-ерекшелігін ғана бейнелемей, тілдік тұлғаның өзіндік сөз мәдениетін де сипаттайды. Бұл арада жазушының көркемдік әлемін бейнелейтін ерекше тіл әлемін, шығармасын түсіну, дұрыс қабылдау оқырманға таныс ассоциация, бейнелер, ұғымдар арқылы, яғни аялық білімі негізінде іске асады. Осылайша құрылған қаламгердің көркем тілі өзіне тән ерекшелігін, ішкі тәжірибесі мен таным қабілетін, сөз шеберлігін, стилін көрсетеді. Осы арада шындықты авторлық тұлға (тілдік тұлға) тұрғысынан бейнелеуді мақсат еткен қаламгердің шығармашылық тілін тілде қалыптасқан белгілі тілдік құралдармен, сөз мәдениетімен тұтастықта талдаудың мәні зор. Сонда ғана қаламгердің шынайы көркемдік әлемі және соны бейнелейтін өзіндік көркем тілі айқындалмақ.

Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде көркем ойлау жүйесінің көрінісі ретіндегі сөз өнерін қаламгер тілінің шығармашылық тетігімен сабақтас зерттеудің ғылыми-методологиялық негіздері жетіліп, кешенді сипатқа ие болу үрдісі қалыптасуда. Нақты айтқанда, филологияда антропологиялық бағыттың өрістеуімен байланысты жеке шығармашылық тұлға тілінің көркем мәтіндегі поэтикалық қызметінің жеке авторлық/тұлғалық көріктеу құралдар жүйесі талданады (А.А.Потебня т.б.).

Қазақ тіл білімінде адам қарым-қатынасының аса маңызды құралы өлшемімен көбірек танылған тілді тіл жүйесі ауқымынан «шығарып», сөз қолданысын адам танымымен, тіл иесінің тұлғалық ерекшелігімен ұштастыра зерттеген – профессор Х.Нұрмұханов.

Жеке тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы ұлт болмысының сипаты іспетті мәдени ақпараттарды қазіргі ұрпақтың қабылдап, игеруі үшін көркем мәтін тілінің коммуникативтік қызметін жан-жақты ашу барысында, ғалым зерттеу өрісінің мынадай негізгі қазықтарын атайды: *сөз және шеберлік, сөз қуаты, сөз әлеуеті т.б.*

Осымен байланысты, сөз шеберлігінің бұрын сөз болмаған танымдық негіздері, сөз қуатының сиэнергетикалық болмысы ретіндегі эмоционал және экспрессивті сөздер табиғаты, сөз әлеуетіне байланысты креативті қолданыстар мәселесі нақты мәтіндік талдаулар негізінде жан-жақты қарастырылған. Сондықтан ғалым «сөз қуаты дегеніміз оның адам сезіміне әсер етер күші» деп санайды. Ал сөз бен сезім байланысының ғылыми негізін Ч.Дарвин, И.М.Сеченов, И.П.Павлов еңбектерінің тұжырымдарымен дәлелдеп, эмоция және экспрессия ұғымдарын түсіндіреді.

Сонымен, жеке тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы ұлт болмысының сипаты іспетті мәдени ақпараттарды қазіргі ұрпақтың қабылдап, игеруі көркем мәтінде бейнеленген мәдени мұраның ұлттық санада танылуының тетігі сөздің коммуникативтік қызметімен тікелей байланысты. Міне, осы арада мәдениет игіліктерін өндіруші мен тұтынушы арасындағы мәдениаралық жалғастырушы қызметті тіл атқарады. Мысалы, нақты айтқанда, мәтін мазмұнында суреттелген тарихи-мәдени феномен шығарманың көркем тілі арқылы оқушы танымынан орын алып, мәдени-тілдік коммуникация іске асады.

Табиғатпен астас өмір сүрген көшпенді мәдениеттің өкілдері ретіндегі сөзді өнер деп түсінген ата-бабамыз қоғамның көп мәселесін шешуде жағдаятқа қарай сөз құдіретінің әлеуетін қалай тиімді қолданғаны А.Мұсаев зерттеуінде халық ауыз әдебиеті және қазіргі жазба әдеби мәтіндер негізінде (Ү.Уайдин, Д.Исабеков, М.Қаназов, М.Байғұтов т.б.) нақты дәйектеледі. Бірақ әр заманның сан қилы тарихи-құрылымдық өзгерістері қоғамдық санаға және қарым-қатынас құралы ретіндегі тілдің де коммуникативтік қызметінің сапасына ықпал ететіні шындық. Нақты айтқанда, қазіргі қоғамдағы әлеуметтік жіктелістерге (бала мен ата-ана, ұстаз бен шәкірт, бастық пен қызметкер, тума-туыстар, дос-жолдас, әріптестер, дәрігер мен сырқат, сағушы мен сатып алушы т.б.) сәйкес сөздің дұрыс құрылуы, сол салаға тиісті, арнайы сөздерді орнымен қолдану, коммуниканттардың тұлғалық сипатын (жасын, жынысын, кәсібін, білім деңгейін т.б.) және психологиялық болмысын ескеру адамдардың арасында қажет қарым-қатынас пен тығыз байланыс орнатуда тиімді болмақ.

Қазіргі таңдағы Қазақстанның жаңғыруының үшінші кезеңіндегі қазақ тілінің өзекті мәселелерінің бірі – ұлттың этномәдени болмысын сақтаған мемлекеттік тілдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін дәлелдеу. Осы тұрғыда алғанда жаһандану кезеңіндегі сөз құдіретінің мәнін танытып, жаңғыру үрдісін түсіндіру тек оның коммуникативтік қызметі негізінде іске аспақ. Сайып келгенде, жаңғырту үрдісіне сай тілдің тек танымдық-мазмұндық жағы ғана ашылып қоймай, сонымен бірге қазіргі қоғамдық-әлеуметтік кеңістіктегі ұлттық рухты жалғастырушы сөздің коммуникативтік әлеуеті де айқындала түседі. Сондықтан ел өміріндегі саяси-әлеуметтік жаңарулармен қоғамдағы түбегейлі өзгерістер қоғамдық санамен жеке

тұлғаның тілдік санасындағы жаңару жаңғыру үрдісімен, яғни қазақ сөзінің төл болмысымен тамырлас қарастырылуы тиіс.

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы рухани жаңғыру бағытын іске асырудың негізгі көзі мен тетігі – мемлекеттік мәртебеге ие қазақ тілінің толыққанды қоғамдық-әлеуметтік қызметі. Жаһандану заманында еліміздегі жаңғыру бағдары аясында ұлы даламыздың рухани болмысын дәйектейтін айшықты да уытты тілін қазақ тіл білімінің жаңа ғылыми-рухани үрдісіне сәйкес зерттеу аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. – 616 с. (История эстетики в памятниках и документах). – 20 000 экз. (в пер.)
- [2] Потебня А. А. Слово и миф. М.: Правда, 1989. – С. 622.
- [3] Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с. – ISBN 5-7768-0256-3. (в пер.)
- [4] Нұрмұханов Х. Сөз және шеберлік - Алматы: Ғылым, 1987. - 287 б
- [5] Сеченов И. М. Физиология нервной системы. – Тип. А. Головачева, 1866. – 503 с.
- [6] Мұсаев А. Астарлы ой әлемі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. -№ 3-4. –56-58 б.

МРНТИ 16.21.31

Қ.Ғабитханұлы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАЗУ ТАРИХЫ

Аннотация. Зерттеуде Қытайда қазақтар қолданатын латын әліпбиі мен А.Байтұрсыновтың орфографияға тікелей енгізген өзгерістері, сондай-ақ бұрын қолданылған және қолданыстағы орфографиялық ережелер талданды.

Түйінді сөздер: Қытай, қазақтар, А. Байтұрсынов әліпбиі, латын графикасы, орфографиялық ережелер

К. Габитханұлы

ведущий научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, канд.филол.н., Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В КИТАЕ

Аннотация. В исследовании проанализирован латинский алфавит, используемый казахами в Китае, и изменения, внесенные А. Байтұрсыновым в прямое написание, а также ранее использованные и действующие правила правописания.